

ФОРПОСТИ МЕЖИРІЧЧЯ ПІВДЕННОГО БУГУ ТА ДНІПРА (1743–1775) У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті розглядається історіографія форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1743–1775). Аналізуються роботи українських та російських дослідників, які писали про форпости як безпосередньо так і дотично. Історія Південної України XVIII ст. актуальна не лише як історичний чи культурний феномен прикордоння, але як і політична дискусія пов'язана із загостренням українсько-російських відносин і численними маніпуляціями що до історії так званої «Новоросії». На фоні цього активізувалися дослідження історії різних адміністративних структур на цій території, які існували у XVIII столітті. Разом з тим, дослідження систем прикордонних укріплень у цьому регіоні не залишилися поза увагою дослідників. Вивчення історії форпостів є частиною цих досліджень.

Метою статті є аналіз наукових досліджень, що стосуються форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра та зміни основних тенденцій в історіографії різних періодів. Загалом, автор виділяє три періоди в історіографії досліджуваної теми, дає характеристику кожному з них.

В ході дослідження подається коротка характеристика кожної праці. Підсумовуючи варто зазначити, що попри значну історіографію, більшість досліджень стосуються історії Нової Сербії, Запорозької Січі, гайдамаків, державної політики Російської Імперії в середині XVIII ст., тощо. Кількість досліджень, присвячених безпосередньо форпостам є недостатньою.

Ключові слова: форпости, Нова Сербія, Запорозька Січ, прикордоння, гайдамаки, українська історіографія, Новоросія.

В останні десятиліття українська історіографія приділяє значну увагу дослідженню прикордоння. Воно стало не тільки історичним, а й літературознавчим, культурологічним, філософським об'єктом дослідження, що дозволяє різносторонньо дослідити феномен прикордоння¹. На цій хвилі, зокрема, активізувалися дослідження Південної України. Основну увагу дослідники приділяють історії заселення цього регіону, появи на цій території адміністративних структур, їх функціонуванню, різноманітним аспектам життя населення краю. Безумовно ключовою темою наукових пошуків останніх років (як для української так і для російської історіографії) є історія Новоросії (Новоросійської губернії), що пов'язано із загостренням українсько-російських відносин та численними маніпуляціями як навколо назви, так і з приводу історії цього утворення².

Разом з тим дослідники не оминають тем, пов'язаних з історією систем прикордонних укріплень регіону. Свідченням цього є публікація низки тематичних праць та статей, присвячених Українській та Дніпровській лініям. Серед них виділяємо дослідження В. Ленченка «Українська лінія» (2006)³, О. Гукової «Украинская линия и украинский ландмилицкий корпус в трудах военных историков»⁴, перевидання книги Г. Заїки «Українська лінія» (2015)⁵, А. Каленської «Прикордонники на Дніпровському Лівобережжі»⁶, Р. Молдавського «Історія Петрівської фортеці Нової Дніпровської лінії (1770–1791)» (2005)⁷ та «Джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень (1770–1791)» (2007)⁸, А. Макідонова «Днепровская линия (1770–1797)» (2014)⁹ та «Днепровская пограничная линия в документах середины 1770-х – начала 1780-х гг.» (2016)¹⁰. Проте, попри зацікавленість темою прикордонних укріплень, історія форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра досі залишається поза увагою дослідників. На сьогодні, крім дослідження М. Тищенко «Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст.» (1931)¹¹, немає жодної узагальнюючої тематичної праці з досліджуваної нами теми. При її вивченні доводиться послуговуватися загальними працями з історії Задніпровських місць, Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, Новоросійської

губернії, інженерної справи в Російській імперії XVIII ст. а також краєзнавчими дослідженнями, що стосуються території межиріччя Південного Бугу та Дніпра чи суміжних з нею земель.

Вітчизняна та російська історіографія, присвячена цій проблемі на сьогодні є значною. Вважаємо доцільним поділити її на три етапи за хронологічним принципом. В основі запропонованої періодизації лежить використання дослідниками однакового понятійного апарату, методологічних та ідеологічних засад, характерних для часу їхньої діяльності.

Історіографія першого етапу, від 1840-х до 1912 р., характеризувалася посиленою увагою до історії Запорозької Січі, питань виникнення та заселення Новоросійської губернії, гайдамацькому рухові на досліджуваній нами території, становленням зацікавлення до історії прикордонних оборонних ліній. В контексті означених пошуків дослідники звертають увагу на процес утворення форпостів, їх ролі у заселенні краю, сутички між командами форпостів та гайдамаками. Характерною ознакою праць цього періоду виступає компілятивний характер досліджень з домінуванням елементів опису сутності досліджуваних предметів та явищ.

Одним з перших, хто звернувся до історії форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра був А. Скальковский. У праці «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» він розглянув систему відносин між Новою Сербією, Новослобідським козацьким полком, Запоріжжям та гайдамаками. Автор використав матеріал архіву Коша Нової Січі, звідки почерпнув відомості про гайдамацькі набіги на територію Нової Сербії, зокрема вказав, що Чорний ліс та ліс Чута слугували прихистком для гайдамацьких загонів, наводить приклади сутичок гайдамаків з командами форпостів, що несли службу поблизу Чорного лісу у 1749 та 1755 рр.¹².

Наступними дослідженнями, в яких частково відображена досліджувана нами тема були загальні праці з історії Російської імперії. Однією з таких став історичний нарис Г. Міллера «Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах». У ньому автор зосереджується на висвітленні важливих сторінок історії України та опису життя місцевого населення. Дослідження містить важливі відомості про політичні процеси, що відбувалися в Російській імперії у другій половині XVIII ст., зокрема, зазначається, що з початком утворення Дніпровської лінії форпости у межиріччі Південного Бугу та Дніпра втрачають своє стратегічне значення і частина з них була ліквідована, а решта – реформована¹³.

Ще одним дослідником, що звернув увагу на історію прикордонних систем у контексті військової історії був інженер, генерал-лейтенант Ф. Ласковський. У своїй праці «Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. 3. После императора Петра I до императрицы Екатерины II.» та виданому до неї доповненні «Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России» автор на основі попередніх досліджень, мемуарів, актів, креслень Інженерного архіву та архіву Військово-топографічного депо визначив політичні чинники, що сприяли утворенню форпостів у Задніпровських місцях, вказує роль Нової Сербії та Новослобідського козацького полку в розширенні форпостної системи, зазначив, що структура форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра була дуже подібною до організації форпостної служби на Українській лінії¹⁴, надав креслення шанців, польових укріплень, що застосовувалися на прикордонних лініях¹⁵.

Новаторські підходи до вивчення історії гайдамацького руху були втілені в дослідженні В. Антоновича «Исследование о гайдамачестве»¹⁶. Автор за допомогою документів з «Архива Юго-Западной России» розглянув соціальну базу гайдамацького руху, дослідив його початки та перебіг. В контексті вивчення форпостів В. Антонович інформував про створення системи «крепостей» на російсько-польському кордоні протягом 1743–1755 рр., які мали б як протидіяти гайдамакам так і забезпечити осілість населення на цій території¹⁷.

Традиції В. Антоновича у дослідженні гайдамацького руху продовжив його учень Я. Шульгин, що написав найповнішу на той час історію гайдамацького руху під назвою «Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов». Автор вказав, що значну частину гайдамаків становили вихідці з Лівобережжя і що форпости, які були утворенні на кордоні Новоросійської губернії та Речі Посполитої виявилися фактично безсилими, коли під час Коліївщини значна частина гайдамаків ринулася на Правобережжя¹⁸. Шульги опирався на джерела з «Архива Юго-Западной России», тому й не дивно, що в цій праці основні відомості щодо гайдамацькому руху відносяться до Південної Київщини.

Серед дослідників, що зробили вагомий внесок у вивчення історії форпостів межиріччя Південного Бугу та Дніпра, варто згадати дописувачів журналу «Киевская старина». Зокрема, виділемо статтю Полницького «Нападение гайдамаков на карантин в Ягодной Долине в 1750 году». Окрім інформації про сам напад гайдамаків на карантин, автор подав відомості про роботу форпостів при перевірці осіб, що проходять крізь них, а також про заходи, які встанов-

лювалися на прикордонні під час епідемій. На даному прикладі описано роботу прикордонних карантинів, що знаходилися поруч з форпостами та ті складнощі, які доводилося переживати купцям перебуваючи в них (вони боялися, що зіпсується товар, чи що вони не зможуть його доставити раніше за інших, тощо)¹⁹.

Подібно «Киевской старине» до вивчення прикордоння долучилося Одеське товариство історії та старожитностей. Член-кореспондент цього товариства В. Ястребов у 1889 році опублікував невелику частину документів архіву фортеці Св. Єлизавети з коментарями, в яких, зокрема, зафіксовано факти гайдамацьких набігів на територію Новослобідського козацького полку та дав оцінку ролі форпостних команд у боротьбі з ними²⁰.

Опубліковані Ястребовим документи стали основою для праці Є. Загоровського «Очерки по истории славянской колонизации в Новоросии в XVIII веке». Вона розкриває адміністративний устрій Нової Сербії, обставини утворення Новослобідського козацького полку та зв'язок між цими утвореннями. Крім того, автор звернув увагу на значення фортеці Св. Єлизавети для регіону²¹.

Новаторським підходом до дослідження теми вирізнялася праця Д. Яворницького «Вольности запорожских казаков». Вона займає чільне місце у розумінні розвитку форпостних систем у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Автор на основі актових та картографічних матеріалів окреслив межі запорозьких вольностей в історико-топографічному плані. Крім цього, увагу було приділено форпостам на прикордонні між Новоросійською губернією та козаками, завданням, які вони мали виконувати²².

Узагальнюючи праці пов'язані з історією форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, які з'явилися впродовж 1846–1912 рр. виділяємо такі закономірності: в роботах цього часу вперше зверталася увага на історію прикордонних оборонних ліній, визнавалася провідна роль держави у колонізаційних процесах, чітко вказувалися хронологічні та географічні межі існування різних адміністративних утворень, вводився цілий ряд положень, які заклали основу для подальших досліджень історії систем форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Серед них: «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» А. Скальковського, «Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. 3. После императора Петра I до императрицы Екатерины II» Ф. Ласковського, «Исследование о гайдамачестве» В. Антоновича, «Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов» Я. Шульгина, «Вольности запорожских казаков» Д. Яворницького.

Від 1929 до 1991 рр. в історіографії виділяємо другий етап дослідження історії форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Він характеризується введенням до наукового обігу нового кола джерел, що уможливило значне розширення кола досліджуваних проблем. Тепер дослідники більш прискіпливо підійшли до питання колонізації краю, а також звернули увагу на економічне життя на прикордонні, зокрема на те, яким чином здійснювався пропуск товарів через кордон. В дослідженнях аналіз переважає над описом (здебільшого аналізуються статистичні дані та актові документи), до опису автори вдаються тоді, коли необхідно деталізувати певний процес чи явище. Винятком слугують красензавчі дослідження, які були описовими. Прикметною особливістю досліджень цього часу є їх регіональний характер, вміщення значного фактологічного матеріалу, що робить ці дослідження придатними до використання, якщо критично відноситися до вміщених в них оцінок.

Першим дослідженням історії краю з позицій регіоналістики стала праця С. Шамрая «До історії залюднення Степової України: Кн.1. Кирилівщина – Лизавецщина». Шамрай був учнем М. Грушевського і продовжив традиції регіонального підходу до вивчення історії. Розглядаючи проблему колонізації, автор вказує на те, що до утворення Нової Сербії на її території існувала низка поселень²³. Новослобідський полк заселявся вихідцями з Лівобережжя та Правобережжя (Задніпровських місць) і переважно українською людністю, а керівний склад полку переважно складався з колишньої старшини Миргородського та Полтавського полків²⁴. Дослідник першим подав списки форпостів на території Нової Сербії та Новослобідського козацького полку за 1753 та 1765 рр., на основі раніше не опублікованих джерел навів приклади не лише відкритої ворожості між командами форпостів та шансів, а й співпраці шляхом пропуску гайдамацьких загонів через форпост і отримання частини награбованого в якості винагороди²⁵.

Серед досліджень, що були опубліковані в цей період найбільш знаковим вважаємо нарис М. Тищенка «Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст.» Він є першим і поки що єдиним загальним тематичним дослідженням, що присвячене торгівельній діяльності форпостів, митниць та карантинів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Основну увагу було приділено функціонуванню форпостів стосовно

купецтва та осіб, що перетинають кордон в різних напрямках на матеріалах XVIII ст., також автором було проаналізовано зміни у функціонуванні форпостів, описані дії форпостних команд при огляді товарів, осіб, що пропускалися, заходи щодо боротьби з епідеміями, незаконним перетином кордону, контрабандою. Висвітлено проекти стосовно організації митниць у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. На основі раніше неопублікованих джерел подається багатий фактологічний матеріал з кожного з аспектів діяльності форпостів²⁶.

Не менш важливою для розуміння колонізаційних процесів краю видається нам праця Н. Полонської-Василенко «Заселення південної України в половині XVIII ст. (1734–1775)». У фундаментальному дослідженні автор використала значну джерельну базу, частина з якої на сьогодні втрачена. В праці висвітлено процес заселення Задніпровських місць, порівняно статус Нової Сербії та Новослобідського козацького полку (наскільки російська влада підтримувала та сприяла розвитку території), розглянуто механізм заснування слобід на території Новослобідського полку їх вплив на організацію форпостної служби, діяльність форпостів та гайдамацький рух на новосербському напрямку²⁷.

Серед краєзнавчих досліджень цього часу варто виокремити розвідку М. Каракати «Давнє минуле Андрусівки (історія села)». Автор згадує про існування шанця та двох форпостів на території села, а також про розташований неподалік Горобцівський форпост (подає як назву «Горобцівський» так і «Воробьевский»). В розвідці також подано топографічну прив'язку форпостів до місцевості та прізвища командирів форпостів, що були на території Андрусівки²⁸.

До праць написаних в проміжку від 1929 до 1991, що не втратили свого значення на сьогодні належать: «До історії залюднення Степової України: Кн.1. Кирилівщина – Лизаветщина» С. Шамрая, «Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст.» М. Тищенко, «Заселення південної України в половині XVIII ст. (1734–1775)» Н. Полонської-Василенко.

Дослідження, написані після здобуття Україною незалежності належать до третього етапу історіографії форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Вони характеризуються зверненням до окремих, більш вузьких аспектів, зокрема функціонуванні шанців Нової Сербії, історії поселень Задніпровських місць, адміністративному апарату Нової Сербії та Новослобідського козацького полку та новою постановкою досліджуваних проблем. Особливістю цього етапу є відсутність єдиного ідеологічного та методологічного базису досліджень. Для розкриття досліджуваної теми автори використовують різні напрямки та підходи, залучають широкую джерельну базу, критично оцінюють як документи, так і праці попередників. Серед історіографії цього часу представлені як загальні так і спеціальні праці, краєзнавчі розвідки та регіональні дослідження. В працях подаються раніше не опубліковані документи з історії форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, що дає змогу уточнити та доповнити вже відому інформацію, розширити аспекти досліджуваної нами теми.

Першою загальною працею, що стосується адміністративних утворень, які існували у межиріччі Південного Бугу та Дніпра стала «Історія Нової Сербії та Слов'яносербії» О. Посунько. Автор висвітлює функціонування шанців Нової Сербії, участь сербських поселенців у службі на форпостах, визначає роль Нової Сербії та Новослобідського козацького полку в розвитку систем форпостів, аналізує діяльність комісії у гайдамацьких справах²⁹.

Продовженням наукових пошуків в цьому напрямку стало дослідження А. Пивовара «Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття». Воно важливе в контексті надання свідчень про існування населених пунктів до утворення Нової Сербії на її території. Автор опублікував значну кількість джерел, даючи коментарі до них. Зокрема, подано списки форпостів станом на 1752 рік³⁰. В праці також висвітлено процес виселення та переселення місцевого населення після утворення Нової Сербії. На основі картографічних джерел локалізовано поселення Нової Сербії та Новослобідського козацького полку, частину форпостів, чого не робили попередні дослідники³¹.

Хронологічно продовжує згадане дослідження нещодавно опублікована ним стаття «До історії вирішення земельних питань у повітах Новоросійської губернії між Бугом та Дніпром: описи і документи 1776 року». Автор подає документи про межування земель Новоросійської губернії межевою експедицією у 1775–1776 рр. У статті згадано про рапорт в межеву експедицію капітана Жавіна, який повідомляє, що рішенням полковника і прикордонного комісара Срезлія вірений йому Мартоношський форпост перенесено за р. Вись³².

Наступним дослідженням, в якому розкрито окремі аспекти функціонування форпостів проливає світло стала стаття О. Посунько «В очікуванні удару (про підготовку до можливого татарського наступу на ново сербське прикордоння у 1762 р.)». У ній розглянуто процес підготовки

форпостів до сповіщення про пересування татар та про відбиття імовірного наступу. Крім цього, описано та проаналізовано заходи, що здійснювала влада для покращення обороноздатності на прикордонні³³.

Цікаву інформацію про зв'язки козаків з прикордонною службою містять статті Г. Шпитальова «Запорізьке військо періоду Нової Січі»³⁴ та «Оборона володінь Війська Запорозького низового від татарських набігів у ході російсько-турецької війни 1768-1774 рр.»³⁵. В них автор дослідив особливості військової служби запорожців від 1734 до 1775 року, виокремлює їх роль у захисті кордону під час Російсько-турецької війни 1768–1774 років, вказує на зміцнення зв'язків між козацькими та форпостними командами у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, наводить приклади спільних дій цих структур.

Особливої уваги заслуговує монографія цього ж дослідника «Військова служба Запорозького козацтва в Російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років». В ній автор вмістив опис форпостів запорозької сторожової прикордонної лінії та ведення служби на ній, що є чудовим матеріалом для порівняння з форпостами у межиріччі Південного Бугу та Дніпра³⁶.

Черговими розвідками, які присвячені гайдамацькому руху в регіоні стали статті В. Мільчева «У пошуках «Антисічі»: запорозькі осередки за межами Вольностей (1740–1760-і рр.)» та «Военно-политическое обозрение турецької границі» П. Румянцева як джерело з історії Південної України». В першій статті розкрита історія Бугогардівської паланки як основного центру гайдамацтва у 1740–1750 рр., вказано відомості про сутички гайдамаків з командами прикордонних форпостів, що розділяли Гард і територію Речі Посполитої³⁷. Друга стаття – джерелознавче дослідження листування Рум'янцева, автор проаналізував основні аспекти кореспонденції, пов'язані з гайдамацьким рухом³⁸. Серед інших статей дослідника виділяємо «Проект реформування устрою Запоріжжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.)», написану разом з Ю. Князьковим. При розгляді проекту Карла Штофельна, автори звернули увагу на пропозиції що до реформування системи охорони кордону, зокрема активне залучення запорожців до цього процесу. До слова, частково ці ідеї були реалізовані в ході Російсько-турецької війни 1768–1774 рр.³⁹.

Важливими працями, що розкривають аспекти організації та діяльності форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра є «Долі балканців та їх нащадків після ліквідації Нової Сербії» та «Центральноукраїнський архів» С. Шевченка. Перше дослідження – стаття, в якій прослідковано долі сербських переселенців та адміністративного апарату Нової Сербії та Новослобідського козацького полку після реорганізації цих утворень. Частина з них продовжувала займати високі пости у Новоросійській губернії, зокрема, прем'єр-майор Чорба, один із соратників Хорвата, після 1764 року очолив Жовтий гусарський полк та був серед тих, хто придушував Коліївщину⁴⁰. Книга «Центральноукраїнський архів» є джерелознавчим аналізом матеріалів, що стосуються найбільш вагомих сторінок історії Кіровоградщини. Чільна увага у праці приділена аналізу документів архіву фортеці Св. Єлизавети⁴¹.

Дослідники не оминули увагою й інші види джерел, зокрема картографічні, що можуть бути використані як для вивчення Нової Сербії, так і для дослідження форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра від 1752 до 1764 рр. представлені у статті «Картографические документи по истории Новой Сербии в фондах Российского государственного военно-исторического архива» Л. Цвижиби⁴².

Доповнює інформацію, що стосується вихідців з Балкан, які були на службі в Новій Сербії та Новоросійській губернії дослідження О. Аболмасової «Переселення сербів в Російське царство в другій половині XVIII ст.»⁴³. В ньому проаналізована історіографія, присвячена цьому питанню та акцентовано на краєзнавчому аспекті цієї проблеми. Стосовно шансів та форпостів, то основну увагу приділено тим, що затоплені сьогодні водами Кременчуцького водосховища⁴⁴.

Значно доповнює існуючі відомості про функціонування форпостів та діяльність форпостних команд дисертація С. Дідика «Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.)»⁴⁵, що на сьогодні є найповнішим дослідженням з історії Новослобідського козацького полку. Автор на основі історіографічної спадщини та архівних матеріалів комплексно розкриває історію цього утворення. Також подано інформацію, що стосується служби козаків полку на форпостах⁴⁶. Не менш важливою в джерелознавчому плані є його ж стаття «Архів фортеці Св. Єлизавети: маловідомий фонд», в якій вміщено джерелознавчий аналіз даного архівного зібрання⁴⁷.

Висвітлює діяльність форпостів у боротьбі з гайдамацьким рухом стаття згаданого автора «Запорожці і ново слобожани – співучасники по гайдамацьких справах», в якій досліджено питання взаємодії запорожців з поселенцями Новослобідського козацького полку у проведенні набігів на територію Нової Сербії та Правобережжя. Останні допомагали гайдамакам перехо-

уватися від форпостних команд, провіантом, кіньми, тим, що видавали гайдамаків за місцевих жителів, а інколи й самі безпосередньо приймали участь у гайдамацьких рейдах та набігах⁴⁸.

Поруч із загальними та спеціальними працями не меншу роль відіграють краєзнавчі дослідження. У розвідці О. Чорного «Красносільська прикордонна митниця у XVIII столітті» розкрито історію функціонування Красносільського форпосту та Красносілької митниці. Автор звернув увагу на військову та економічну діяльність Красносільського форпосту та митниці⁴⁹.

Ще одним дослідженням, що розкриває функціонування форпостів є монографія Плещького «Організація охорони кордонів Нової Січі». Хоча основну увагу автор зосередив саме на охороні кордонів запорожцями, проте побіжно згадує про форпости та форпостні команди межиріччі Південного Бугу та Дніпра⁵⁰. Важливим є те, що організація прикордонної служби на Запорозжжі була дуже близька до організації служби на форпостах. Це дозволяє робити порівняння та з певними застереженнями використовувати наявну в дослідженні інформацію для опису функціонування форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра.

Серед праць з регіональної історії, що частково стосується систем форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, найбільш повною є «Українне місто: Кременчук від заснування до 1764-го року» Д. Вирського. Автор розглянув розвиток Кременчука та навколишньої округи протягом середини XVI – середини XVIII ст. Важливими для нас є відомості, що пов'язані з функціонуванням Кременчуцького форпосту та про призначення частини лівобережної старшини командирами команд та керівниками форпостів у Задніпровських місцях⁵¹.

Втіленням новітніх підходів в історіографії стала монографія А. Макідонова «Персональний состав административного аппарата Новоросии XVIII века». Це одне з останніх наукових досліджень, присвячених історії адміністративного апарату Нової Сербії, Новослобідського козацького полку та Новоросійської губернії. В основі дослідження лежить «Адрес-календарь российский...» («Месяцеслов»), що засвідчує залучення дослідником принципово нового кола джерел. Автор дослідив склад адміністративних утворень XVIII ст. які існували на території Новоросійської губернії. Для нас важливою є інформація про адміністративний апарат Нової Сербії та Новослобідського козацького полку, керівників форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. На їх основі можна прослідкувати участь представників апаратів управління цих утворень, які пізніше були в різних адміністративних апаратах Новоросійської губернії та приймали участь у придушенні гайдамацького руху у 1768-1769 рр.⁵²

Черговими джерелознавчими дослідженнями стали статті «Розгортання запорізького гайдамацтва на новосербському напрямку (1752–1764 рр.): Джерелознавчий аналіз» «Політика Нової Січі щодо запорозького гайдамацтва: джерелознавчий аналіз» О. Барановського. У першій статті описано основний пласт джерел, що може бути застосований як для вивчення гайдамацького руху на новосербському напрямку, так і діяльності прикордонних форпостів у боротьбі з гайдамаками⁵³. Наступна стаття піднімає питання ставлення козацтва Нової Січі до самої ідеї гайдамацтва та фактів як підтримки так і засудження гайдамацького руху, що станом на 1750–1760 рр. розрісся до значних масштабів і включав у собі як козаків запорожців так і люмпенізовані елементи⁵⁴.

Також заслуговує уваги робота М. Єременка та І. Лимана «Військове духовенство на півдні України (1734–1853 рр.)». Досліджуючи історію військового духовенства, автори подають відомості про 1260 запорожців, що перебували на форпостах у 1769 році⁵⁵. На жаль, навіть у тематичній праці відсутні відомості про релігійне життя військових, що несли службу на форпостах. Це питання, безумовно, потребує вивчення і достатньої джерельної та історіографічної бази.

Революційним дослідженням, що пов'язане з вивченням історії форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра вважаємо монографію О. Середи «Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.». Послугуючись турецькими джерелами автор дає новий погляд на історію відносин Російської імперії, Гетьманщини, Запорозжжя з Кримським ханством та Османською імперією. Особливо цінним є введення автором до наукового обігу корпусу джерел. Серед представлених документів відомості про форпости містяться у «Дефтері оподаткування і видатків в мукатаа хассу Томбасар», де вказано про спільний вилов риби поблизу форпосту Гард (що знаходиться на Османській території, але побудований спільно з росіянами) на Південному Бузі. Прибуток від такого вилову становив 1500 гуруш⁵⁶.

Відомості про особу командира Новосерського корпусу Івана Хорвата та його впливу на стан справ у регіоні подано у статті А. Ганула «Адміністративні повноваження Івана Хорвата у Новій Сербії (1752–1762)»⁵⁷ та «Майновий стан Івана Хорвата в Новій Сербії»⁵⁸. Автор вказує на те, що Іван Хорват був схильний концентрувати владу на місцях у своїх руках, що призводило до конфліктів з комендантом фортеці Св. Єлизавети через постійні втручання Хорвата, зо-

крема і у питання діяльності форпостних команд⁵⁹. Більше того, частина грошей, які отримував Новомиргородський форпост за пропуск товарів йшла особисто Хорвату⁶⁰.

Серед праць третього етапу до ключових відносимо такі: «Історія Нової Сербії та Слов'яно-сербії» О. Посунько, «Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття» А. Пивовара, «Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.)» С. Дідика, «Українне місто: Кременчук від заснування до 1764-го року» Д. Вирського, «Персональний состав административного аппарата Новоросии XVIII века» А. Макидонова, Для розкриття досліджуваної теми автори залучають широку історіографічну та джерельну базу. В працях подаються раніше не опубліковані документи з історії форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, що дає змогу уточнити та доповнити вже відому інформацію.

В цілому вітчизняна та російська історіографія достатньою мірою висвітлює історію форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. В працях представлені відомості про адміністративний устрій та організацію влади, відносини з гайдамацьким рухом, торгівлю, митний та карантинний контроль прикордоння, склад форпостних команд, організацію служби на форпостах, що дає змогу дослідникам сформувати загальне уявлення про ведення форпостної служби життя населення на цих землях. Разом з тим, частина тем як української так і російською історіографією залишаються малодослідженими, або зовсім нерозкритими. Серед таких – релігійне життя військових, що служили на форпостах, етнічний склад форпостних команд, участь компанійців у несенні служби на форпостах, та ряд інших.

Особливістю висвітлення історії форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра є те, що крім дослідження М. Тищенка «Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст.» (1931)⁶¹, немає жодної узагальнюючої тематичної праці з досліджуваної нами теми. Історіографія розглядає форпости у межиріччі Південного Бугу та Дніпра в контексті дослідження таких тем як: колонізаційні процеси на прикордонні, історія Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, гайдамацький руху на цій території, історія запорозького козацтва.

¹ Каппелер А., Леп'явко С., Плохій С., Вульф Л., Кравченко В. «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. // Україна модерна. – К., 2011. – Число 18. 2011: Пограниччя. Окраїни. Периферії. – С. 47–78.

² Макидонов А. В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII–XIX вв.). – Запорожье, 2008. – 140 с.

³ Ленченко В. Українська лінія // Військово-історичний альманах. Число 2 (13). – К., 2006. – С. 97–103.

⁴ Гукова Е. Украинская линия и украинский ландмилицкий корпус в трудах военных историков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/6/Gukova/>

⁵ Заїка Г. П. Українська лінія. – К., 2015. – 87 с.

⁶ Каленська А. Прикордонники на Дніпровському Лівобережжі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/88823/03-Kalenska.pdf?sequence=1>

⁷ Молдавський Р. Л. Історія Петрівської фортеці Нової Дніпровської лінії (1770–1791). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/moldavsky.pdf

⁸ Молдавський Р. Л. Джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень (1770–1791) / Р. Л. Молдавський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.univer.kharkov.ua/OpacUnicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:449730/Source:default>

⁹ Макидонов А. В. Днепровская линия (1770–1797). – Запорожье, 2014. – 556 с.

¹⁰ Макидонов А. В. Днепровская пограничная линия в документах середины 1770-х – начала 1780-х гг. – Запорожье, 2016. – 516 с.

¹¹ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. // Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква, 2010. – С. 5–76.

¹² Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Изд. 2. Ч. 2. – Одесса, 1846. – С. 333, 352.

¹³ Миллер Г. Ф. Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846. – С. 54.

¹⁴ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. 3. После императора Петра I до императрицы Екатерины II. – СПб., 1865. – С. 28–31, 82–89.

¹⁵ Ласковский Ф. Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1866. – Л. 7.

- ¹⁶ Антонович В. Б. Исследование о гайдамачестве // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 372–456.
- ¹⁷ Там само. – С. 390.
- ¹⁸ Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов. – К., 1890. – С. 142.
- ¹⁹ Полницкий А. Нападение гайдамаков на карантин в Ягодной Долине в 1750 году // Киевская старина. 1889. – № 5–6. – К., 1889. – С. 334–362.
- ²⁰ Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – 1889. – Т. 15. – Одесса. – С. 548–593.
- ²¹ Загоровский. Е. А. Очерки по истории славянской колонизации в Новоросии в XVIII веке. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://library.kr.ua/elib/zagorovski/zagor.html>
- ²² Яворницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. – СПб., 1890. – С. 97, 318.
- ²³ Шамрай С. М. До історії залюднення Степової України: Кн.1. Кирилівщина – Лизаветщина // Записи історично-філологічного відділу. Кн. XXIV. – К., 1929. – С. 218.
- ²⁴ Там само. – С. 236, 260.
- ²⁵ Там само. – С. 279, 286
- ²⁶ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. // Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква, 2010. – С. 7, 20, 41, 46–47.
- ²⁷ Полонська-Василенко Н. Д. Заселення південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. – Мюнхен: Український Вільний Університет; На правах рукопису (частина 1), 1960. – С. 30–55, 99, 108, 187; Полонська-Василенко Н. Д. Заселення південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). Заселення Новоросійської губернії. – Мюнхен: Український Вільний Університет; На правах рукопису (частина 2), 1960. – С. 8–9, 133–138.
- ²⁸ Караката М. М. Давнє минуле Андрусівки (історія села). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elib/karakata/andrusivka.html>
- ²⁹ Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998. – С. 20–29, 42–43.
- ³⁰ Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К., 2003. – С. 282–283.
- ³¹ Там само. – С. 214, 219–225, 290–302.
- ³² Пивовар А. В. До історії вирішення земельних питань у повітах Новоросійської губернії між Бугом та Дніпром: описи і документи 1776 року // «Інгульський Степ: історія-краєзнавство-родовід-джерела-спадщина». II випуск. Альманах: Наукове видання. – Львів, 2017. – С. 14.
- ³³ Посунько О. М. В очікуванні удару (про підготовку до можливого татарського наступу на ново сербське прикордоння у 1762 р.) // Українсько-сербський збірник «УКРАС»: історія, культура, мистецтво. – С. 24–25, 27.
- ³⁴ Шпитальов Г. Г. Запорізьке військо періоду Нової Січі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/313.pdf>
- ³⁵ Шпитальов Г. Г. Оборона володінь Війська Запорозького низового від татарських набігів у ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/s/shpitaliov_oboronaVZN.pdf
- ³⁶ Шпитальов Г. Г. Військова служба Запорозького козацтва в Російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. – Запоріжжя, 2004. – С. 54–61.
- ³⁷ Мільчев В. І. У пошуках «Антисічі»: запорозькі осередки за межами Вольностей (1740–1760-і рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 10. – К., 2005. – С. 231–250.
- ³⁸ Мільчев В. І. «Военно-политическое обозрение турецкой границы» П. Румянцева як джерело з історії Південної України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Milchev_Volodymyr/Voенno-polytycheskoe_obozrenye_turetskoi_hranyts_P_Rumiantseva_iak_dzherelo_z_istorii_Pivdennoi_Ukra.pdf
- ³⁹ Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запоріжжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/306.pdf>
- ⁴⁰ Шевченко С. І. Долі балканців та їх нащадків після ліквідації Нової Сербії. // Сеоба Срба у Руско цар-

ство половиною 18. века.: зборник радова. – Нови Сад: Српско-Українсько друштво; Архив Војводине; музеј града Новог Сада, 2005. – С. 335.

⁴¹ Шевченко С. І. Центральнoукраїнський архів. – Кіровоград, 2013. – С. 16–37.

⁴² Цвижба Л. Картографические документы по истории Новой Сербии в фондах Российского государственного военно-исторического архива // Сеоба Срба у Руско царство половиною 18. века.: зборник радова. – Нови Сад: Српско-Українсько друштво; Архив Војводине; музеј града Новог Сада, 2005. – С. 452–457.

⁴³ Аболмасова О. Переселення сербів в Російське царство в другій половині XVIII ст. // Сеоба Срба у Руско царство половиною 18. века.: зборник радова. – Нови Сад: Српско-Українсько друштво; Архив Војводине; музеј града Новог Сада, 2005. – С. 309–321.

⁴⁴ Там само. – С. 314.

⁴⁵ Дідик С. С. Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.): дис. ... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2009. – 279 с.

⁴⁶ Там само. – С. 102.

⁴⁷ Дідик С. С. Архів фортеці Св. Єлизавети: маловідомий фонд. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/doc/didik_arhivek.htm

⁴⁸ Дідик С. С. Запорожці і ново слобожани – співучасники по гайдамацьких справах. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Didyk_Serhii/Zaporozhtsi_i_novoslobozhany__spivuchasnyku_po_haidamatskykh_spravakh.pdf

⁴⁹ Чорний О. В. Красносільська прикордонна митниця у XVIII столітті // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. – Випуск IV. – Кіровоград, 2010. – С. 190–201.

⁵⁰ Плецький С. Ф. Організація охорони кордонів Нової Січі. – Запоріжжя, 2011. – С. 32, 39, 78–79, 92, 103, 106, 109, 118, 121, 125–127, 131, 148, 156.

⁵¹ Вирський Д. С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764-го року, 2-е видання доп. – К., 2011. – С. 393–394.

⁵² Макидонов А. В. Персональний состав административного аппарата Новоросии XVIII века. – Запорожье, 2011. – С. 33–42, 45–51.

⁵³ Барановський О. А. Розгортання запорізького гайдамацтва на новосербському напрямку (1752–1764 рр.): джерелознавчий аналіз // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірка наукових праць / відп. ред. Г. В. Боряк. – К., 2011. – Число 18. – С. 17–20.

⁵⁴ Барановський О. А. Політика Нової Січі щодо запорозького гайдамацтва: джерелознавчий аналіз. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/36/baranovskiy.pdf

⁵⁵ Єременко М., Лиман І. Військове духовенство на півдні України (1734–1853 рр.). – Мелітополь, 2014. – С. 50, 85.

⁵⁶ Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. – Одеса, 2015. – С. 288.

⁵⁷ Ганул А. М. Адміністративні повноваження Івана Хорвата у Новій Сербії (1752–1762) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2016. – Вип. 3 (130). – С. 18–23.

⁵⁸ Ганул А. М. Майновий стан Івана Хорвата в Новій Сербії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Hanul_Anton/Mainovyi_stan_Ivana_Khorvata_v_Novii_Serbii.pdf

⁵⁹ Ганул А. М. Адміністративні повноваження Івана Хорвата у Новій Сербії (1752–1762) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2016. – Вип. 3 (130). – С. 20.

⁶⁰ Ганул А. М. Майновий стан Івана Хорвата в Новій Сербії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Hanul_Anton/Mainovyi_stan_Ivana_Khorvata_v_Novii_Serbii.pdf

⁶¹ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. // Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква, 2010. – С. 5–76.

В статтє рассматривается историография форпостов междуречья Южного Буга и Днепра (1743–1775). Анализируются работы украинских и русских исследователей, которые писали о форпостах как непосредственно, так и косвенно.

История Южной Украины XVIII века. актуальна не только как исторический или культурный феномен пограничья, но и как политическая дискуссия, связанная с обострением

украино-российских отношений и множественными манипуляциями касательно истории так называемой «Новороссии». На этом фоне активизировались исследования истории различных административных структур на этой территории, которые существовали в XVIII веке. Вместе с тем, изучение систем пограничных укреплений в этом регионе не осталось без внимания исследователей. Изучение истории форпостов является частью этих исследований.

Целью статьи является анализ научных исследований касательно форпостов между-речья Южного Буга и Днепра, а также изменения основных тенденций тенденций в историографии различных периодов. В целом, автор выделяет три периода в историографии исследуемой темы, предоставляет характеристику каждому из них.

В ходе исследования дается краткая характеристика каждому труду. Суммируя, стоит отметить, что не смотря на значительную историографию, большинство исследований касается истории Новой Сербии, Запорожской Сечи, гайдамаков, государственной политики Российской Империи в середине XVIII века, и под. Количество работ, посвященных непосредственно форпостам незначительна.

Ключевые слова: форпосты, Новая Сербия, Запорожская Сечь, пограничье, гайдамаки, украинская историография, Новороссия.

The article deals with the historiography of outposts in the territory between the rivers of Southern Bug and Dnipro (1743–1775). Works of Ukrainian and Russian researchers, who wrote about outposts directly, and of those who wrote about it tangentially are analyzed.

The history of Southern Ukraine in the XVIII century is relevant as not only historical or cultural frontier phenomenon, but also as political discussion, which is connected with the aggravation of relations between Russia and Ukraine and numerous manipulations about history of so-called “Novorossiya”. Because of these circumstances, research of history of different administrative structures in this territory in XVIII century have lately become more intense. At the same time, researches of systems of frontier fortifications in this region are relevant too. The study of the history of outposts is a part of this direction of research.

The aim of the article is the analysis of scientific studies about the outposts between the rivers of Southern Bug and Dnipro, and how did the mainstream thinking change in different periods of historiography. Overall, the author distinguishes three historiographical periods in the development of topics, each of them with certain specific characteristics.

In the course of the study, a brief description of each research was presented. The conclusion is that large volume of historiography exists, but the most of that historiography is dedicated to the history of New Serbia, Zaporozhian Sich, haidamaks, the state policy of the Russian Empire in the middle of XVIII cent, etc. The number of researches directed at outposts is low.

Keywords: outposts, New Serbia, frontier, haidamaks, Ukrainian historiography, Novorossiya.